

ВАЖЛИВІ МАТЕРІАЛИ ЩОДО ВСТАНОВЛЕННЯ ВІДНОСНОЇ ХРОНОЛОГІЇ ТРИПІЛЬСЬКИХ СЕЛИЩ

(З приводу праці I. Kostrzewsk'oro: „Groby eneolityczne s skurczonymi zkieletami w Białym Potoku (pow. czortkowski). Окр. відб. s „Przegląd Archeologiczny“ t. III).

Петро Курінний

Трипільська культура на Україні, що її відкрито блискучою інтерпретаційною роботою В. В. Хвойки наприкінці ХІХ ст., ще й досі має низку проблем в своєму розвитку, змісті тощо, де дослід прямує непевними кроками, бо не має на що спертися. Встановлення типології монументальних пам'яток, виявлення осередків і етапів культурного розвитку в часі і просторі, питання поховання, абсолютної і відносної хронології, техніки виготовлення посуду, призначення окремих пам'яток, численних *facies*'ів трипільської кераміки (до речі, автор уживає терміну „мальованої кераміки“) — усе це ледві розпочаті кутки роботи і то тільки в стані призбирування матеріалів. Тим то цінна якнайменша робота, що спричиняється до розв'язання численних проблем трипільця, а особливо тоді, коли вона зроджує нові шукання, отже й наслідки.

Згадана праця Kostrzewsk'ого є значний внесок в справу вироблення міцної відносної хронології пам'яток трипільської культури.

Як установлено у нас відносно датування пам'яток трипільської культури?

Визначення місця трипільської культури (в розумінні двох *facies*'ів її А й В) зроблено зараз таки, як її відкрито у нас на Україні.

Виходячи з кам'яного інвентаря культури В та появи в знахідках культури А мідяних сокирок, В. В. Хвойка дав їй перше відносне датування, відповідно до археологічної схеми Європи — культура доби неоліту (В) та енеоліту (А).

Визначення це могло задовольнити тільки тимчасово і то не довго. Вже за часів В. В. Хвойки ми бачимо спроби визначити, які саме культури з неолітичних та енеолітичних

співживуть з пам'ятками трипілля і які безперечно молодші за його. Перша спроба поглибити відносне датування це було визначення, на підставі впускних поховань покорчеників в київських неолітичних землянках, що трипільська культура є їх попередниця. Це датування незабаром ствердили розкопи самого В. В. Хвойки поблизу с. Стрітивки, що їх так методично опрацював проф. Хв. Вовк в одній з своїх робіт: „Знахідки у могилах між Верем'єм і Стрітивкою біля Трипілля“ (Мат. до укр.-руськ. етнол. т. III, Львів, 1900).

Тільки проф. В. Б. Антонович, на підставі знахідок трипільських ренток під масивом скитської могили в Криничках, вагавсь визначити час їх перед покорчениками і дав визначення „передскитського часу“, поклавши знахідки криничанські на XI-му археологічному з'їзді разом з скитійськими знахідками звідти.

Однак пізніші знахідки та опрацювання матеріалів розширили розуміння „покорчеників“ з вузького етнологічного факта, яким його до недавня мали тенденцію розуміти, в досить невиразну, хронологічно широку (від 1500 р. до нашої ери по IV стор. нашої ери) групу поховань, властивих різним культурним комплексам на Україні, що співживуть різного типу пам'яткам (мегалітичним, могилам тощо) та доходять до історичних часів.

Постала потреба встановити відносну хронологію серед покорчеників, мегалітичних споруджень, стацій та інших пам'яток енеолітичних і вже порівняльно до них розв'язати питання про зростання трипілля. З'явилися роботи Е. Штерна, В. О. Городцова, К. М. Мельник, що проклали перші класифікаційні пунктири. Розкопи В. В. Хвойки (Верем'я, Крутобородинці) показали, що покорченик властивий і трипільцям (Kostrzewski це заперечує), розкопи В. Є. Козловської в с. Сушківці (1916) наочно довели, що найдавніший тип поховання покорченика (ямний, на спині)—молодший за Трипілля.

Незабаром низка робіт довела, що частина покорчених має якесь відношення до пам'яток мальованої кераміки. Це низка знахідок Скодовського (Паркани), Самоквасова (Тираспіль, Шабалат), А. В. Добровольського (слобідка Романівка), Д. М. Щербаківського (Серезлієвка), В. Доманицького (Колодисте). З другого боку, низка робіт розшарувала і саму, здавалося б виразно окреслену, трипільську культуру на низку культурних *facies*'ів різного зросту і значення (це роботи акад. М. Біляшівського, С. С. Гамченка, М. Якимовича, П. Курініного, В. Козловської, М. Рудинського, Б. Безвенглинського, В. Щербаківського, М. Болтенка). Останніми часами низка дослідників на всю широчінь поставили питання про дослідження мегалітичних споруджень, щоб вивчити в

них хронологію і фази розвитку. Над цим же спинялися і археологи-синтетики: М. Еберт, Айліо, Тальгрен, Козловский, Пастернак і В. Ю. Данилевич.

Праця І. Kostrzewsk'ого вийшла дуже вчасно і дає цінний матеріал для встановлення відносної хронології. Їй присвячено публікації трьох поховань енеолітичної доби, що їх відкрив автор на місці селища трипільського типу і що мають в собі усі докази на те, що осада доби мальованої кераміки була вже зруйнована і вкрита гумусовим шаром, коли ці пам'ятки і відповідні їм культури існували і потрапили до ґрунту.

Історія цих цікавих знахідок така: Kostrzewski провадив р. 1925 розкопи селища з мальованою керамікою в с. Білім Потоці чортковського повіту. У садибі селянина Трилінського йому пощастило дослідити три поховання ямного типу з певним інвентарем, що при засипці їх уламки мальованої кераміки потрапили в похоронну яму, а в садибі Затильного Івана—трапився навіть „гроб скриньковий“ (кам'яна скриня з плит), де теж було відкрито рештки покорченика.

Знахідка ця тим цінніша, що вона має в собі виразний інвентар, що дає змогу її зв'язати з низкою відомих нам пам'яток і тим установити певну і цим разом уже виразнішу культурну хронологію.

Передісторичні факти, що їх виявив Kostrzewski такі:

Поховання І (подвійне) на глибині близько 25 см поховання двох кістяків, головою обидва на захід. Покорченики. Перший—на спині, ноги зігнуто догори, при чому ліва загнута під праву. Завдовжки кістяк в позиції скорчений—89 см. Другий лежав на правому боці. Ноги зігнуто менше, руки на грудях.

На тій самій глибині, поруч кістяків—дві посудинки і один овальний камінь. Перша посудина—горщечок з двома вухами та дряпаням на плечиках та вінцях орнаментом; височінь—10,7 см, дно плескувате. Друга посудина—мисочка сферична з плескуватим дном, височінь—5,5 см.

Між землею засипки, так і на глибину 1 м—рештки кераміки осади трипільського типу.

Поховання ІІ (за автором—„гроб ІІІ“).

Знайдене за 2 м від поховання першого. Глибина лежання—0,35 м.

Поховання покорченика на лівому боці, головою на захід. На глибині 40 см коло голови—дві посудини—горщик з щиптями, а за 50 см від голови—кременя клинувата сокира. Височінь першого начиння—10,5 см, другого—11 см.

Поховання ІІІ (за автором „гроб скриньковий № 4“).

У стіні урвища, як в'їздити до с. Білий Потік, автор виявив слід „скринькового гробу“. Після розкопу виявилося, що тут була труна форми п'ятикутника (коли рахувати зацілілі стіни). Довжина—більш як метр, завширшки—97,99 см, височінь стін бічних—36—38 см. Зверху скриню було вкрито двома плитами, знайденими проваленими всередину труни. У „скриньковому гробі“—покорченик, головою на південь. На зубах слід від мідяного окису. На грудях — крем'яний ніжик; твердити, що він належить до поховання не можна. У засипці гробу, а так само і в шарах навкруги його—шматки обмазки та черенки з осади мальованої кераміки.

Автор указує низку паралелів посудинам з поховання І-го—Жежава, Городниця, Дубно, Підгоряни, але настоює тільки на паралелі з Жежави, цілком правдиво з методологічних міркувань, утримуючися від останніх.

Автор далі, оперуючи великою закордонною літературою (навіть факти української археології бере з німецьких джерел!) робить спробу культурно визначити оті то поховання покорчеників за їхнім інвентарем і цим дати картину культурної стратиграфії як у межах кожної знахідки (поховання), так і в їхньому співвідношенні поміж себе і мальованою керамікою кошиловецького *facius*'у.

Це він робить, детально переглядаючи аналогії знайденим пам'яткам в типі поховання, формі посуду, техніці орнаменту (оздоби), форми орнаменту.

Поховання перше, що супроводжується двоухим посудом, орнаментованим, чеканим (*sciég brosdowy*), на авторову думку, належить за керамічною своєю ознакою до молодшої неолітичної доби. Кераміка з нього зв'язується з керамікою мегалітичною в Скандінавії. Саме там вона повстала і звідти шириться на південь і південний схід. Саме ця техніка оздоби посуду (чекан) супроводжує культуру *gössensk*'у та найстарші групи кераміки шнурової в північній Німеччині, транляється в культурі *posszwickiej* в Шлезьку, спорадично виступає в кераміці *marszwickiej*.

Ця техніка сягає аж до Морави й Долішньої Австрії, де транляється в кераміці *jewiszwickiej* (*gyaispitrer Keramik*)—місцевого *facius*'а кераміки шнурової. Далі „чекан“ виступає од Славонії і Боснії до Семигороду в культурах енеолітичних. Порівняльно до північних країн ця техніка дуже рідка в Наддунавщині. У культурі кераміки мальованої ця техніка є тільки у Тесалії, в другій фазі неоліту. Отже автор вважає, що північне походження посудини Білого Потоку не підлягає сумніву.

Форма орнаменту—висячі трикутники—теж промовляє

за зв'язки посуду з культурами північними. Він є в кераміці мегалітичній в Данії, культурі амфор кулястих (Німеччина), культурі gössensk'їй, у кераміці шнуровій туринській, у старішій кераміці шнуровій Шлезькій, що відповідає кераміці північній типу posswick'ого. На півдні йому відповідають трикутники висячі у північній кераміці чехів (Jewiszowicka) енеолітична кераміка осад східно-альпійських, над Дунаєм єдине в культурі hinkelsteinsk'їй, у кераміці kreskowej klutej та в кераміці спірально-меандровій в Угорщині. У Польщі цей орнамент трапляється в кераміці шнуровій над Одером. У нас на Україні відзначає він цей орнамент лише на Донеччині (і то відомість запозичає у М. Еберта).

Щодо форми вуха—то автор бачить спорідненість їх в культурі малопольській, культурі шнуровій, злочькій, в Чехії, Саксонії, на Мораві, Долишній Австрії (культ. Євізовіцька). В інших же місцях форма вух посуду з Білого Потоку датується вже добою бронзи, ба навіть заліза.

У цілому кераміка Білого Потоку („гроб І“) найбільше споріднена з культурою Євізовіцькою і тому поява її над Одером, на авторову думку, свідчить, що культура Євізовіцька просунулася на схід. Є дещо схожого і в кераміці з Кірнац (в Чехії), Drevohostic (Моравя). До городницького посуду автор вказує аналогії на півночі: мегалітична кераміка в Данії, культура амфор кулястих (Німеччина), в культурі фатьянівській (РСФРР), кераміці мальованій у Перщині (Тепе, Мусіан), Бутмір, кераміка hinkelsteinsk'їєй (Німеччина). Ми від себе додамо, що посуд з двома вухами є і на Україні. (Розкопи С. С. Гамченка). Не маючи виробленої методи для технологічної аналізи керамічної мисочки з поховання І, як „mezdobione, malu charakterystyczne“. Не бажаючи користуватися з російської і української літератури безпосередньо, автор не зміг заглибити свою добру роботу кількома паралелями. Щодо посуду з 2-го гробу—посуду нищастого, то автор визнає його знову не за характеристичний і відзначає тільки кілька паралелів. Форма, як форма, звичайно мало характеристична, але коли б автор описав техніку вироблення посуду, то він мав би міцну підставу шукати культурних аналогій. Усе ж він одзначає спорідненість цієї форми деяким формам культури „малопольської“, кераміці шнурової zlocck'їєй, західно-польським „гробам“ мегалітичним (Паднево, повіту Могилівського). Оздобу пиптями—теж вважає не за характеристичну. З цим ми аж ніяк не можемо погодитися. Опрацьовання на посуді пиштя, як оздоба, або в значінні вуха, хоч і поширене в багатьох культурах, але проте не безмежно. Це вже видно, хочби з того, що авторові пощастило навести тільки дві

паралелі з терену Західньої України. Проте на ці саме форми багата саме трипільська культура різних *fasciis*'ів, що в одній своїй фації має ці пипті, як найхарактернішу ознаку, і саме, в комбінації по одному, по два, по три, по чотири і по п'ятеро в ряд. Це тип Раецький-Волинський.

Цей посуд так само переходить до поховань покорчених скальчастого типу, що безперечно сполучені з пізніми етапами в розвиткові трипільської культури на Україні (Колодисте, розкопи В. М. Доманицького). Безперечно, посуд з могили З Білого Потоку з пиптями, тому й не має аналогій на заході, бо він в'яжеться з іншими українськими формами пиптевого посуду як старішого від нього часу, так і пізнішого (у Скитії).

Тому я й не можу пристати на висновок, над яким так старанно працював Kostrzewski, але який хитається через те, що автор нехтував українськими й російськими матеріалами і не брав їх з перводжерел, що людність поховань № 1—3 північного походження. Можливо, що двовухий посуд з Білого Потоку—північного походження, хоч і тут треба ще порівняти з українськими матеріалами (хоча б з розкопами Гамченка на Волині, де є двовухий посуд). Пиптевий посуд має сильне й давнє джерело на Правобережній Україні, отже тому так легко його в'язати з північчю, як то робить автор (стор. 8), що каже навіть „*niewatpłwe*“, не можна і безпідставно.

Розгадка цього типу поховань—в скальчастих могилах¹⁾ України і сюди треба було авторові звернутися насамперед. Далі автор провадить цікаву думку. Беручи на увагу, що Біло-Потоцька культура комплексом не повторює жадної з відомих—він висловлює гадку, що вона склалася з двох струменів і тому її треба вважати за культуру льокальну в межах—Білий Потік—Жежава—Дубно.

Цілком певно я утримуюся казати до окремої студії, де містяться коріння цієї культури чи в Наддніпрянській, чи Наддністрянській Україні. Одначе спорідненість її з культурою „мало-польською“ й Євізовіцькою можна цілком прийняти. А коли так, то дуже важливий той факт, що трипілья кошиловецького типу є давніше від „гробів скринькових“ та цих культур „мало-польської“ та Євізовіцької.

Адже ж ще й досі ці дві культури дослідники зараховували до неоліту тим часом, коли культура трипілья й Кошилівців мали за енеоліт і в такому співвідношенні цю

¹⁾ Скальчастими могилами називають могили обкладені камінням. Назву цю позичено у гуманського селянства.

культуру містили в своїх синтетичних працях (Пастернак тощо).

Грунтуючись на звідомленні Костржембського, можна гадати, що кошиловецька культура значно старіша за „гроби скринькові“ і культуру „малопольську“, бо черепки до поховань потрапили разом з землею, а це свідчить за те, що руїни вже встигли вкритися гумусом.

Наприкінці своєї роботи автор відзначає, що його розвідка розв'язує ще одну помилку про знаходження частин посуду мальованого при кістякових похованнях з Поділля. Такі „гроби“ відкрито в Городниці (над Дністром), с. Ниживові повіту Бучацького, с. Лічківцях, пов. Гусятинського. Їх він вважає за труни пізніші, розташовані на місці осад з керамікою мальованою.

Сюди ж він залучує і поховання з Радянської України: з с. Верем'я і Черняхова, Щербанівки, з с. Халеп'я. Особливо він підкреслює могилу в с. Халейї, де знаходить типову картину нашаровання покорченика фарбованого (північного типу) на трипільську осаду двобарвного старішого типу, що, як зазначає автор, має бути старіша за кераміку шнурову. У Білому Потоці, однак, автор припускає, що можливе інше співвідношення. Шнурова кераміка могла певний час співіснувати разом з кошиловецькою мальованою керамікою, наслідком того сталося те що до неї перейшли двохі амфори з культури шнурової.

Прийнявши це твердження, автор далі закінчує свою роботу припущенням, чи не спричинився наїзд носіїв культури шнурової кераміки та „гробів скринькових“ до припинення культурного буття культуртрегерів мальованої кераміки кошиловецького типу.

Нині, за сучасних наших знань про трипілья можна вже напевне сказати, що воно мало багато фацій, що воно трапляється в могилах покорчеників, як інвентар, що немає підстав не вірити В. В. Хвойкові в тому, що він справді виявив поховання покорченика в складі трипільського точка і що не можна говорити про повну міграцію трипільського носія.

На одноманітному тлі, що творять пам'ятки мальованої кераміки України, в цілому вже виразно проступає низка самоцільних комплексів, певних обшарів, що були поміж себе в далеко складніших стосунках, ніж то здається авторів. Усіх кільців цього ланцюга культурних співвідношень ми ще не маємо, але можемо напевно твердити, що покорченики (Паркани, Слобідка Романівка, Тіраспіль, Шобалат, Колодисте, Усатове) є найпізніший етап трипільської кераміки і немає жадних підстав гадати, що покорченість

ноховань певною мірою не могла бути властива певним обшарам, або групам пам'яток трипільля, одночасово з звичаєм палення. Мальована кераміка могла зникнути на певних обшарах ще й через те, що припинено довозити її з інших районів, де вона існувала й далі.

Нарешті, ми маємо так само в інвентарі Усатівського комплексу та Раецько-Войцехівському трипільлі зразки шнурової кераміки. Усі ці факти доводять, що теорія „шнурової“ навали на культури трегерів трипільля і їх масової міграції занадто вже проста, щоб пояснювати складну мережу культурних стосунків на Україні і українській Галичині в цей час, а тому й передчасна.

Роботу Костржевського як щодо виконання, так і щодо тематичного встановлення треба вівати, як солідний внесок у вивчення процесу розвитку українських передісторичних культур. Досліди в Білому Потоці конче треба продовжити, щоб краще виявити Біло-Потоцьку культуру покорчеників і тим закласти міцніші підвалини під відносну хронологію культур Галичини, а тому й Радянської України.
